

उपशम सम्यक्त्व

तुर्यादारभ्य भव्यात्मवाञ्छितार्थप्रदायकम् ।
उपशान्तकषायान्तं सम्यक्त्वं प्रथमं मतम् ॥ २६ ॥

अर्थ - उपशमसम्सक्त्व चौथ्या गुणस्थानापासून अकराव्या उपशान्तकषाय नावाच्या गुणास्थानापर्यंत असते आणि ते भव्य जीवांना इच्छित अर्थ देणारे असते.

सम्यक्त्वाचा आणखी विचार

साध्यसाधनभेदेन द्विधा सम्यक्त्वमीरितम् ।
साधनं द्वितयं साध्यं क्षायिकं मुक्तिदायकम् ॥ २७ ॥

अर्थ - साध्य आणि साधनामुळे सम्यक्त्वाचे दोन भेद होतात. उपशम आणि मिश्र हे दोन सम्यक्त्व साधन आहेत आणि साक्षात् मुक्ती देणारे क्षायिक सम्यक्त्व हे साध्य आहे.

प्रथम सम्यक्त्व

पुद्गलार्धपरावर्तादूर्ध्वं मोक्षं प्रपित्सुना ।
भव्येन लभ्यते पूर्वं प्रशमाख्यं सुदर्शनम् ॥ २८ ॥

अर्थ - अर्धपुद्गल परिवर्तनानंतर नियमानुसार मोक्ष प्राप्त करु इच्छिणारे भव्य जीव आधी प्रशम नावाचे (सुदर्शन) उपशम सम्यक्त्व प्राप्त करतात. ॥ २८ ॥

प्रथमस्य रिथतिः प्रोक्ताऽजघन्याऽन्तर्मुहूर्तिकी ।

वेदकस्य स्थितिः श्रेष्ठा षट्-षष्ठिमितसागरा ॥ २९ ॥

अर्थ - पहिल्या उपशम सम्यक्त्वाची श्रेष्ठ आणि जघन्य स्थिती अन्तर्मुहूर्ताएवढी मानली आहे. वेदक अर्थात् मिश्रसम्यक्त्वाची स्थिती । उत्कृष्ट) सहासष्ट सागर एवढी आहे आणि जघन्य स्थिती अंतर्मुहूर्ता एवढी मानली आहे.

क्षायिक सम्यक्त्वाची स्थिती

अन्तर्मुहूर्तमात्रान्या प्रोक्ता क्षायिकसंभवा ।

पूर्वकोटिद्वयोपेतास्त्रायस्त्रिशत् पयोधयः ॥ ३० ॥

अर्थ - क्षायिक सम्यक्त्वाची जघन्य स्थिती अन्तर्मुहूर्ताएवढी आणि उत्कृष्ट स्थिती दोन पूर्वकोटीपेक्षा थोडीशीच कमी आहे. परंतु तेहतीस सागर प्रमाण आहे . ॥ ३० ॥

नारकी-तिर्यच - देवांच्या सम्यक्त्वाबाबत

किंचिन्यूना स्थितिः प्रोक्ता परा सम्यक्त्ववेदिभिः ।

सम्यक्त्वं त्रितयश्वभे प्रथमेऽव्युषु हे जनाः ॥ ३१ ॥

सम्यक्त्वद्वितयं मुक्त्वा क्षायिकं मुक्तिदायकम् ।

तिर्यङ्गनरामराणां च सम्यक्त्वत्रयमुत्तमम् ।

देवाङ्गनातिनश्चीनां क्षायिकाच्चापरं द्वयम् ॥ ३२ ॥

अर्थ - हे भव्य जीवानो, पहिल्या नरकात तीन्ही सम्यक्त्व असतात. इतर सहा नरकात मुक्ती देणा-या क्षायिक सम्यक्त्वाला सोडून इतर दोन सम्यक्त्व असतात. पुरुषवेदी तिर्यच, मनुष्य आणि देवांना तिन्ही उत्तम सम्यक्त्व असतात. देवांगना आणि तिर्यचिनी यांना क्षायिक सम्यक्त्व सोडून इतर दोन सम्यक्त्व असतात, असे जाणकारंनी सांगितले आहे.

भावार्थ - नरकामध्ये देखील सम्यक्त्वे असते. पहिल्या नरकात तिन्ही सम्यक्त्वे असतात. इतर सह नरकांमध्ये क्षायिक सम्यक्त्वे सोडून उपशम आणि मिश्र एवढीच सम्यक्त्वे असतात.

पुंवेद धारण करणा-या तिर्यच, मनुष्य आणि देवांना ही तिन्ही सम्यक्त्वे असतात. देवांगनांना आणि तिर्यचिनीना (स्त्रीवेदी) फक्त दोनच सम्यक्त्वे असतात. कारण स्त्री योनीतील आत्मे दुर्बलतेमुळे मुक्ती प्राप्त करू शकत नाहीत.

सराग व वीतराग सम्यक्त्व

सम्यक्त्वद्वितयं प्रोक्तं सरागं सुखकरणम् ।
वीतरागं पुनः सम्यक्क्षायिकं भववारणम् ॥ ३३ ॥

अर्थ - उपशम आणि मिश्र ही दोन सम्यक्त्वे सराग आहेत. उत्तम सुखाच्या निमित्ताला ती कारण आहेत. क्षायिक सम्यक्त्वे मात्र वीतराग स्वरू पाचे असून संसाराचा नाश करणारे आहे. ॥ ३३ ॥

अष्टांग सम्यकदर्शन

दर्शनं साङ्गमुद्दिष्टं समर्थं भवसङ्क्षये ।
नाङ्गहीनं भवेत् कार्यकरं मंत्रादिवद्यथा ॥ ३४ ॥

अर्थ - आपल्या सर्व अंगांनी युक्त असे सम्यकदर्शन संसाराचा नाश करण्यास समर्थ आहे. अंग-हीन सम्यक्त्वे कार्यकारी नसते. (कार्य करू शकत नाही) उदा. अक्षरहीन मंत्र कार्यकारी नसतात.

भावार्थ - आपल्या आठ अंगासहीत असलेले सम्यक्त्वच सफल होऊ शकते. तेच कार्य करू शकते. मंत्रात जर अक्षरे कमी असतील तर त्या मंत्राचा प्रभाव पडू शकत नाही. उदा. आचार्य धरसेनांनी एक अक्षर कमी असलेला हीनाक्षरी मंत्र एकाला व दुस-याला एक अक्षर जास्त असलेला अधिकाक्षरी मंत्र पुष्पदंत आणि भूतबली या आपल्या शिष्यांना देऊन देवीची साधना करण्यास सांगितली. त्या मंत्राच्या उपयोगाने देवीचे खरे स्वरू प त्याना दिसले नाही. उलट विद्रूप दिसले. मंत्र दुरुस्त केल्यावरच देवीचे सौम्य, दिव्य स्वरूप ते पाहू शकले. तसेच निःशंकित इ. आठ अंगांनी शोभणारे सम्यक्त्व हे मुक्तीमार्गाला नेणारे आहे.

निःशंकित अंग

अनेकान्तात्मकं वस्तुजातं यद्गदितं जिनैः ।
तन्नान्यथेति तन्वानो जनो निःशंकितो भवेत् ॥ ३५ ॥

अर्थ - जिनराजांनी जो अनेकान्तात्मक वस्तुसमुदाय सांगितलेला आहे, तो तसाच आहे, दुसरा असू शकत नाही, अशी दृढ श्रद्धा ठेवणारा मनुष्य निःशंकित अंगधारी आहे. ॥ ३५ ॥

भावार्थ- जिनेंद्र देवांनी अनेक अनेकान्तात्मक वस्तु समुदाय सांगितला आहे. वस्तूचे वर्णन करताना त्याच्या सर्व अंगांचा / धर्माचा विचार केला आहे. वस्तु एकांतिक असू शकत नाही. तिला प्रतिपक्षही असतो, म्हणून ती अनेकान्तात्मक आहे, हे जे जिनेंद्रांनी सांगितले आहे, त्याशिवाय वस्तू वेगळ्या प्रकारची असू शकत नाही, हीच आणि अशीच वस्तू आहे अशी जो गाढ श्रद्धा ठेवतो, त्याविषयी मनात कोणतीही शंका येऊ देत नाही, तो निःशंकित अंगधारी होय.

जिन एकोऽस्ति सद्वेव : तेनोक्तं तत्त्वमेव च ।
यस्येति निश्चयः स स्यात् निःशंकित शिरोमणिः ॥ ३६ ॥

अर्थ - जिनेंद्रदेव हाच खरा देव आहे आणि त्याने सांगितलेले तत्त्व हेच खरे तत्त्व आहे, असा ज्याचा निश्चित भाव आहे, तोच निःशंकित अंगधारीजनामध्ये शिरोमणी आहे. ॥ ३६ ॥

भावार्थ- या श्लोकात अंगधारीमध्ये श्रेष्ठ शिरोमणी कोणाला म्हणावे, याचे स्पष्टीकरण केले आहे. जिनेंद्रदेव हाच देव आहे व त्याने सांगितलेले तत्त्वज्ञानच खरे आहे, त्याशिवाय दुस-या देवावर श्रद्धा न मानणारा हाच खरा अंगधारी आहे आणि श्रेष्ठ आहे. हाच देव, हेच तत्त्वज्ञान याशिवाय इतर देव आणि तत्त्वज्ञान खरे असू शकत नाही, असे निःसंशय रीतीने मानणारा, त्यावर दृढ श्रद्धा ठेवणारा हाच अंगधारीमध्ये शिरोमणी आहे. श्रेष्ठ आहे.

अंजन चोराचा दृष्टांत

हृषीकरराक्षसाक्रमन्तो गगनेऽपि गति क्षणात् ।

निःशंकिततया प्राप तस्करो अंजन संज्ञक : || ३७ ||

अर्थ- हृषिकार राक्षसाने आक्रमण केलेल्या अंजन चोराने निःशंकित अंगाला धारण केल्यामुळे क्षणात त्याने आकाशगमन विद्या प्राप्त केली, अशी एक कथा आहे.

भावार्थ - निःशंकित भाव ठेवल्यामुळे कोणतीही अगम्य शक्ती प्राप्त होऊ शकते, हे या श्लोकात सांगितले आहे. अंजन हा चोर असून देखील तो निःशंकित अंगधारी होता. त्याच्यावर संकट येताच त्याने अनन्यभावाने आपल्या इष्टदेवाची प्रार्थना केल्यामुळे त्याला आकाश गामिनी विद्या प्राप्त झाली आणि तो हृषिकर राक्षसाच्या तावडीतून सुटला .

या निःशंकित अंगामुळे जीवनात ताण-तणाव राहात नाही. तो आनंदमय जीवन घालवू शकतो. हे खरे की ते खरे, असा भ्रम त्याला होत नाही.

निष्कांक्षित अंग

तपः सुदुःसहं तन्वन् दानं वा स्वर्गसंभवम् ।

सुखं नाकांक्षति त्रेधा य : स निष्कांक्षिताग्रणि : || ३८ ||

अर्थ - दुस्सह तप करणारा, आणि स्वर्गातच शक्य असलेले दान देणारा असूनही, तीन प्रकारे म्हणजे मन -वचन - कायेने सांसारिक सुखाची जो इच्छा धरीत नाही, तो निःकांक्षित अग्रणी (नेता) होय.

भावार्थ - कठोर तप करून शरीराला तापवितो आणि केवळ स्वर्गातिल लोकांना शक्य आहे, सामान्य मानव देऊ शकणार नाही, असे स्वर्गीय-अपूर्व दान देतो, पण सांसारिक सुखाची इच्छा करीत नाही, मला स्वर्ग हवा, मला धनसंपत्ती हवी इ. इच्छा करीत नाही, तोच निष्कांक्षित शिरोमणी होय. कोणत्याही अपेक्षेने तप किंवा दान केले तर ते सफल होत नाही. दान-तप या गोष्टी निरपेक्षा भावनेने केल्या पाहिजेत.

वैषयिक सुखांची इच्छा व्यर्थ होय

सुखे वैषयिकेसान्ते तपोदानं वितन्वन : |
नरस्य स्पृहयालुत्वं यत्सा कांक्षा बुधैर्मता ॥ ३९ ॥

अर्थ - तप आणि दान करून देखील जो मनुष्य सान्त म्हणजे जे नाशवंत आहेत, अशा वैषयिक सुखाची जी इच्छा करतो, तिलाच ज्ञानीजन कांक्षा म्हणतात.

भावार्थ- तपाचे कठोर ब्रत पालन करून आणि मुक्त हस्ताने दान देऊन देखील जर मनुष्याने वैषयिक सुखाची इच्छा ठेवली तर त्याचे दान आणि तप व्यर्थ जाते. अशा माणसालाच इ आनी लोक कांक्षी (इच्छुक) कसे म्हणतात.

साध्वी अनंतमतीचा दृष्टांत

हासात्पिश्चतुर्थऽस्मिन् ब्रतेऽनन्तमती रिथता ।
कृत्वा तपश्च निष्कांक्षा कल्पं द्वादशमाविशत् ॥ ४० ॥

अर्थ - पित्याच्या हसत हसत बोलण्यावरून अनंतमतीने ब्रह्मचर्य नावाचे चौथे व्रत धारण करून, तप करून आकांक्षारहीत होऊन बारावा स्वर्ग प्राप्त केला. || ४० ||

भावार्थ - कधी कधी क्षुल्लक गोष्टीचा परिणाम होऊनही मानवाचे कल्याण होते याचेच उदाहरण म्हणजे अनंतमती होय. अनंतमतीला पित्याने हसत हसत टोला दिला त्याचा परिणाम होऊन निग्रहाने तिने ब्रह्मचर्यव्रत धारण केले. एवढेच नव्हे तर निरपेक्षा रीतीने तपःसाधना केली. त्याच्या परिणाम म्हणून तिला बाराच्या स्वर्गाचा लाभ झाला.

निर्विचिकित्सा अंग

स्वभावादशुचौ देहे रत्नत्रयपवित्रिते ।
निर्घृणा च गुणप्रीतिर्मता निर्विचिकित्सता ॥ ४१ ॥

अर्थ - निसर्गतः अपवित्र पण रत्नत्रयगुणांनी पवित्र असलेल्या साधूंच्या शरीराची घृणा न करता त्यांच्या गुणासंबंधी प्रेम बाळगणे म्हणजे निर्विचिकित्सा होय. || ४१ ||

भावार्थ - मनात किळत निर्माण करणा-या अशुद्ध वस्तू पाहून त्याबद्दल किळस न होऊ देणे, हे या अंगाचे महत्त्व आहे. विशेषतः मुनीचे शरीर पाहून, किंवा ते खूप थकलेले, वृद्ध, गलित-गात्र असलेले पाहून त्यांची किळस न करता, त्यांचे वैय्यवृत्य करणे, हे श्रावकांचे निर्विचिकित्सा अंग होय.

उर्ध्वत्वभुक्तितो नाग्न्यात् स्नानाचमनवर्जनात् ।
अनिद्यमपि निन्दन्ति दुर्दृशो जिनशासनम् ॥ ४२ ॥

अर्थ - उभे राहून भोजन करणे, नगनत्व, स्नान आणि आचमन (तोंड धुणे) वर्ज्य केल्यामुळे अनिद्य असलेल्या साधूंची आणि जैन धर्माची मिथ्यात्वी लोक निंदा करतात. || ४२ ||

ते तदर्थमजानांना मिथ्यात्वोदय दूषिता : |
वृथैव विचिकित्सन्ति स्वभावकुटिलाः खलाः || ४३ ||

अर्थ - जे मिथ्यात्वाच्या उदयामळे दूषित आहेत आणि स्वभावतः कुटिल आहेत असे दुष्ट लोक साधूंच्या वागण्याचा अर्थ न समजून त्यांची निंदा करतात.

अरन्नान दोषार्ह नाही

शुद्धात्मध्याननिष्ठानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रतमंत्रपवित्राणां स्नानं व अत्र दूष्यते || ४४ ||

अर्थ - जे शुद्ध अशा आत्माध्यानात लीन आहेत, ब्रत आणि मंत्राने (त्यांच्या पालनाने) जे पवित्र आहेत, अशा साधूंनी स्नान नाही केले तरी त्यांना दूषण लागत नाही . || ४४ ||

मुनीजन अशुद्ध अंग शुद्ध करतात

यदेवांगमशुद्धं स्यादभिः शोद्धं तदेव हि ।
अंगलौ सर्पदिष्टायां न हि नासा निकृत्यते || ४५ ||

अर्थ - शारीराचे जे अवयव अशुद्ध आहेत, तेच अवयव पाण्याने शुद्ध करण्यायोग्य आहेत. साप बोटाला चावला म्हणून कोणी नाक कापत नाही . || ४५ ||

भावार्थ - साधु लोक मलमूत्रांनी अशुद्ध झालेला भाग पाण्याने शुद्ध करतात म्हणून त्यांना पाण्याने सर्वांग स्नान करण्याची जरू र नाही. विहार करताना त्यांना कापालिक, रजस्वाला स्त्री (अत्रेयी), चांडाळा आणि भिल्ल यांचा स्पर्श झाला, तर साधु लोक, कमंडलूच्या पाण्याची धार डोक्यावर सोडतात, आणि त्याच्या दंडाकार धारेने शरीर पुसून काढतात आणि उपवास करू न मंत्र, जप करतात (असे शास्त्रात सांगितलेले आहे.) त्यामुळे ते आपोआप शुद्ध होतात.

आर्यिकांच्या शुद्धीचा विचार

एकरात्रं त्रिरात्रं वा कृत्वा स्नात्वा चतुर्थके।
दिने शुद्धयन्त्यसन्देहमृतौ ब्रतगतः स्त्रियः ॥ ४७ ॥

अर्थ - ब्रत करणा-या आर्यिका आदि स्त्रिया ऋतुकालात एक रात्र किंवा तीन रात्री नंतर चौथ्या दिवशी निश्चितपणे शुद्ध होतात. ॥ ४७ ॥

भावार्थ - आर्यिकाना रजस्वला होणे हा निसर्गक्रम आहे. त्यामुळे रजोदर्शनानंतर १ ल्या व तिस-या दिवशी स्नान केल्यानंतर चौथ्या दिवशीच्या स्नानानंतर त्या नेहमीप्रमाणे शुद्ध होतात.

नग्नते संबंधी विचार

विकारवति नाग्न्यं न वस्त्रस्योद्घेष्टनं किल ।
अविकारान्विते पुंसि प्रशंसास्पदं हि तत् ॥ ४८ ॥

अर्थ - स्त्रीलिंगाच्या दृष्टीने नग्नतेचे विधान सांगितलेले नाही म्हणून आर्यिकांनी वस्त्र धारण करणेच योग्य होय. परंतु विकार न होणा-या पुरुषांच्यासाठी नग्नता प्रशंसनीयच आहे. ॥ ४८ ॥

भावार्थ - स्त्री आर्धिकांना रजस्वला होण्याचा विकार असल्या मुळे त्यांनी वस्त्राचा त्याग करणे योग्य नाही. तसेच त्यांच्या नग्नतेमुळे इतरांच्या मनांत विकार निर्माण होण्याची शक्यता असल्यामुळेही त्यांची नग्नता योग्य नाही.

परंतु पुरुषलिंग धारण करणा-या पुरुषांनी नग्नत्व धारण करणे प्रशंसनीय होय. जैन साधूंची नग्नता ही बालकाप्रमाणे शुद्ध व विकार - रहित आहे.

साधूंची उभे राहून आहार करण्याची प्रतिज्ञा

न शवभ्रायास्थितेर्नपि भोजनान्न विमुक्तये ।
किन्तु संयमिनामेषां प्रतिज्ञा ज्ञानचक्षुषाम् ॥ ४९ ॥

अर्थ - ज्ञानी असणारे (ज्ञान-नेत्र असणारे) साधुलोक प्रतिज्ञा करतात की जो पर्यंत उभे राहण्याची शक्ती आहे, तो पर्यंतच (आम्ही) भोजन करु.

भावार्थ- उभे राहून भोजन करणे हे अयोग्य आहे असे म्हणणा-यांना ग्रंथकाराने उत्तर दिले आहे. साधु लोक उभे राहण्याची शक्ती पायात असेपर्यंतच भोजन करतात. उभे राहण्याची शक्ती संपल्यावर जीवन संपेपर्यंत ते भोजन करीत नाहीत, (सल्लेखनेपूर्वक देहत्याग करतात) अशी त्यांची प्रतिज्ञाच असते.

केशलोचाचे विधान

अदैन्य वैराग्यकृते कृतोऽयं केशलोचकः ।
यतीश्वराणां वीरत्वं व्रतं नैर्मल्यदीपकः ॥ ५० ॥

अर्थ- यतीश्वरांचा (मुनीवरांचा) केशलोच हा दीनताभावाचे प्रतीक नसून वैराग्यभावाचे निर्दर्शक आहे, त्यांचे हे वीरब्रत, त्यांच्या पावित्र्याचे चिन्ह आहे. || ५० ||

भावार्थ- साधुलोक केशलोच करतात. त्याला विरोध करणा-या व निंदा करणा-या लोकांना या श्लोकात ग्रंथकाराने उत्तर दिले आहे. केशलोच करण्यात कसलाही दयनीय भाव किंवा दैन्याचे प्रदर्शन नाही. ते वैराग्याचे शरीरविषयीच्या निर्ममतेचे प्रतीक आहे. तसेच ते वीरत्वाचे व पावित्र्याचे प्रतीक आहे.

निर्विचिकित्सा - अंग

बालवृद्धगदग्लानान् मुनीनुद्दायनः स्वयम् ।

भजन्निर्विचिकित्सात्मा स्तुति प्राप पुरन्दरात् ॥ ५१ ॥

अर्थ - बालक, वृद्ध, रोगपिडीत मुनीची ग्लानीरहित (किळस न करता) सेवा करणारा निर्विचिकित्सक उद्दायन राजा इंद्राच्या स्तुतीला पात्र झाला . || ५१ ||

भावार्थ - लहान मूल, म्हातारी माणसे आणि रोगाने ग्रस्त असलेल्या मुनीची सेवा करणे पुण्याचे काम आहे. रोगी माणसाची सेवा करण्याचा सर्वाना कंटाळा येतो, किळस येते. पण सेवावृत्तीने कसलीही चिकित्सा न करता उद्दायन राजाने निरपेक्षा भावनेने मुनीचे वैद्यवृत्य (सेवा) केले तेव्हा इंद्राने त्याची प्रशंसा केली.

अमूढदृष्टिता

देवाभासे तथा शास्त्राभासेऽपि आश्चर्यकारिणि ।

यन्न सगमनं त्रेधा या मताऽमूढदृष्टिता ॥ ५२ ॥

अर्थ - आश्चर्यदायक अशा खोट्या देवावर व खोट्या शास्त्रावर त्रियोगाने-मन-वच-काययोगाने श्रद्धा ठेवणे अनुचित असल्यामुळे त्याला अमूढदृष्टी असे मानले आहे.

भावार्थ - कधी कधी खोटे देव चमत्कार करतात, नवसाला पावतात, तसेच शास्त्रात देखील आश्चर्यकारक गोष्टी सांगितल्या असतात. पण या गोष्टी ख-याचा आभास करणा-या असल्या तरी खच्या नसतात. म्हणून त्यावर विश्वास न ठेवणे याला अमूढदृष्टिता असे म्हटले आहे. देव, शास्त्र, गुरु या बाबत खरे, खोटेपणा नीट, चोखंदळपणे न्याहाळला पाहिजे. तर्क, अनुमान व आगम यांच्या कसोटीवर त्यांचा खरे-खोटेपणा तपासून पाहिला पाहिजे.

रेवतीराणीचा दृष्टांत

सुहंसताक्ष्योक्षासिंहपीठाधिपतिषु स्वयम् ।

आगतेष्वपि नैवाभूद् रेवती मूढतावती ॥ ५३ ॥

अर्थ - हंसारुढ ब्रह्मा, गरुडारुढ विष्णु, वृषभारुढ महेश तसेच सिंहासनारुढ जिनेंद्राच्या मायारुपात समोर आल्यावर रेवतीराणी मूढतावादी झाली नाही. (फसली नाही)

भावार्थ - एका मुनीच्या शिष्याने वेगवेगळी रुपे घेऊन रेवती राणीची परीक्षा घेतली. हंसावर आरुढ झालेल्या ब्रह्मदेवाचे, गरुडावर बसलेल्या विष्णुचे, बैलावर अधिष्ठित झालेल्या शंकराचे रूप घेतल्यावर शेवटी समोशरणात आसनारुढ झालेल्या जिनेंद्रदेवाचे रूप धारण केले. पण रेवतीराणी ही खरी सम्यक्त्वी असल्यामुळे त्याच्या दर्शनाला गेली नाही, तेव्हा तो स्वतःच तिच्याकडे गेला आणि आपल्या गुरुचा आशीर्वाद तिला पोहचविला. अशी एक कथा आहे.

धर्मकर्मरतेदैवात्प्रदोषस्य जन्मिनः ।
वाच्यतागोपनं प्राहुः आर्या : सदुपगूहनम् ॥ ५४ ॥

अर्थ - धर्मकार्यात मग्न झालेल्या पुरुषाकडून दुर्देवाने काही दोष घडला तर त्याची निंदा न करता, त्याचे दोष झाकणे याला उपगूहन अंग असे म्हणतात.

भावार्थ - धर्मकार्यात गढून गेलेल्या लोकाडूनही कधी तरी चूक घडते. अशावेळी सभ्य माणसाने त्या चुकीचा गवगवा करु नये, तर त्याच्या दोषावर पांघरुण घालण्याचा प्रयत्न करावा, त्यालाच उपगूहन असे म्हणतात. मुनी, श्रावक, स्व-धर्मीय जनांची निंदा करु नये. आचरणात्मक दोष घडतात ते तीव्र कर्माच्या उदयाने घडतात. हे जाणून घेऊन मुनीची, ब्रती श्रावकांची निंदा, कुचेष्टा करु नये.

धर्म कसा वाढेल !

धर्मोऽभिवर्धनीयोऽयं भावैस्ते: मार्दवादिभिः ।
परं संगोपनीयं च दूषणं स्वहितैषिणा ॥ ५५ ॥

अर्थ - आत्माहिताची इच्छा करणा-याने क्षमा, मार्दव आदी भाव ठेऊन धर्मवृद्धी करीत रहावे आणि दुस-याचे दोष सतत झाकत रहावे.

भावार्थ - आत्म्याचे कल्याण करू इच्छिणा-या लोकांनी मार्दव, आर्जव इ. गुणांचा स्वीकार करावा. चुकूनही कोणाच्या दोषाचा उल्लेख करु नये, त्याची चर्चा करु नये. उलट त्यांच्या दोषावर पांघरुण घालून ते झाकून टाकावे. सामाजिक एकतेच्या दृष्टीने हे अंग अत्यंत महत्वाचे आहे.

निगूहति द्रुतं दोषान् परस्याप्यात्मनो गुणान् ।
प्रकाशयति व क्वापि स स्यात्सदुपगूहकः ॥ ५६ ॥

अर्थ - जी व्यक्ती दुस-याच्या दोषांवर पांघरुण घालते व दुस-यासमोर प्रकट करीत नाही व आपले गुण दुस-यासमोर उघड करीत नाही, ती व्यक्ती उपगूहन अंगाची धारक असते.

भावार्थ - या श्लोकात ग्रंथकर्त्याने उपगूहन अंग धारण करणा-याची वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. जी व्यक्ती दुस-याच्या दोषांची इतरासमोर वाच्यता करीत नाही व ख्वतःच्या गुणांची प्रशंसा करीत नाही, तीच खरी उपगूहन अंग धारण करणारी असते.

उपगूहनाचा दृष्टांत

मायासंयमिनः सूर्यानाम्नी नत्नापहारिणः ।
श्रेष्ठी जिनेंद्रभक्तोऽसौ कृतवानुपगूहनम् ॥ ५७ ॥

अर्थ - मायावीपणे संयमाचे ढोंग करणा-या सूर्य नावाच्या क्षुल्लकाने रत्नप्रतिमेची चोरी केली. पण जिनभक्त श्रेष्ठीने त्याचा हा दोष देखील लपविला. (त्याचे उपगूहन केले) ॥ ५७ ॥

भावार्थ - ख-या साधूच्या हातून चुकून घडलेल्या चुकांवर सच्चा जिनभक्त पांघरुण घालतोच पण जिनधर्माला दोष लागू नये म्हणून काळजी घेतो. कपटाचरण करणा-या ढोंगी साधूने जेव्हा रत्नाची मूर्ती चोरली, तेव्हा त्या सूर्या नावाच्या ढोंगी क्षुल्लकाच्या अपराधाचा जिनेंद्रभक्त सेठजीने गवगवा होऊ दिला नाही. उलट त्या सूर्याला मूर्ती दिली आहे, असे कोतवालाला सांगून त्याला वाचविले व धर्माची बदनामी टाळली.

स्थितीकरण अंग

दर्शनज्ञानचारित्रपद् भ्रष्टस्य जन्मिनः ।
प्रत्यवस्थापनं तज्ज्ञाः स्थितीकरणमूचिरे ॥ ५८ ॥

अर्थ - सम्यगदर्शन, सम्यगज्ञान व सम्यकचारित्र्य या रत्नत्रय धर्मापासून भ्रष्ट झालेल्या मनुष्याला पुनः धर्मामध्ये अवस्थित करणे, याला स्थितीकरण अंग असे म्हणतात. ॥ ५८ ॥

भावार्थ - या श्लोकात ग्रंथकाराने स्थितीकरण अंगाची व्याख्या केली आहे. मनुष्याचा चुकणे हा धर्म आहे, पण त्याला चूक सुधारण्याची संधी दिली पाहिजे, एवढेच नव्हे तर त्याची धर्माच्या ठिकाणी श्रद्धा निर्माण केली पाहिजे. पुनः त्याला धर्मात स्थापित केले पाहिजे. याला स्थितीकरण अंग म्हणतात. सामाजिक विघटन होऊ नये, यासाठी ह्या अंगाचे निरूपण आहे.

स्थितीकरण अंग (चालू)

कामक्रधमदोन्माद प्रमोदेषु विहारिण : ।
आत्मनोऽन्यस्य वा कार्यं सुरिथतिकरणं बुधैः : ॥ ५९ ॥

अर्थ - काम, क्रेध, मद, उन्माद आणि प्रमादात विहार करणा-या आपल्या स्वतःच्या आत्म्याला व इतर पुरुषाचे ज्ञानी लोकांनी स्थिती, करण केले पाहिजे ॥ ५९ ॥

भावार्थ - ज्ञानी लोकांनी प्रमाद करणा-या लोकांचे स्थितीकरण केले पाहिजे. काम-क्रेध-मद-उन्माद या कषायामुळे प्रमाद करणा-या आत्म्याच्या चुका सुधारून त्याचे स्थितीकरण केले पाहिजे. तसेच चुकणा-या दुस-या व्यक्तीलाही चूक सुधारण्याची संधी दिली पाहिजे. अशी मनाची निर्मलता असावी. स्वतःच्या चुका, दोष याकडे जागरूकतेने पाहून त्यातही सुधारणा घडवून आणणे हे खरे स्थितीकरण अंग होय.

स्थितीकरण - अंग (चालू)

बालशक्तजनानां च व्रताच्युतिमलोकयन् ।
लोकयन्नास्थितेश्छेदाद् भवेधर्मापराधवान् ॥ ६० ॥

अर्थ - बाल (अज्ञानी) अशक्त (असमर्थ) लोकांचा व्रतभंग होताना पाहून त्यांचे स्थितीकरण न करणारा आणि त्यांच्या पतनाकडे दुर्लक्ष करणारा माणूस धर्माचा शत्रू होय.

भावार्थ - अज्ञानी आणि दुर्बल माणसांच्या हातून व्रत पालनात चूक होऊ शकते. व्रतभंग होऊ शकतो. त्यांची चूक दुरुस्त करून त्यांचे धर्मात स्थितीकरण केले पाहिजे. पुनः धर्माकडे त्यांची प्रवृत्ती वळविली पाहिजे. असे न करणारा व त्यांच्या पतनाकडे दुर्लक्ष करणारा, हे दोघेही धर्माचे शत्रू होत.

चेलनेची कथा

ज्येष्ठा गर्भवतीमार्यामाशु राङ्गी तु चेलना ।
अतिष्ठिपत्पुनः शुद्धे व्रते सम्यक्त्वलोचना ॥ ६१ ॥

अर्थ - गर्भवती आर्यिका ज्येष्ठा हिला सम्यक्त्व रूपी नेत्र असणा-या चेलनाराणीने पुनःशुद्ध व्रत पालनात प्रतिष्ठित केले.

भावार्थ - ज्येष्ठा नावाच्या आर्यिकेचे पाऊल वाकडे पडले व ती गर्भवती झाली. तेव्हा चेलना राणी जी स्वतः अतिशय सम्यक्त्वी होती, तिने ज्येष्ठेला समजावून सांगून व्रत पालनात स्थिर केले, अशी कथा आहे. चारित्र्यमोहनीय कर्माच्या तीव्र उदयाने महाव्रते वा अणुव्रते पालन करणा-यांच्या

जीवनात धर्माचरणात दोष निर्माण होतात. तेव्हा त्यांना प्रेमाने मार्गदर्शन करणे, हे धार्मिक पुरुषांचे कर्तव्य होय.

वारिषेणाचा दृष्टांत

सुदतीसंगमासकं पुष्पडालं तपोधनम् ।
वारिषेणः कृतत्राणः स्थापयामास संयमी ॥६२ ॥

अर्थ - आपल्या सुदती नावाच्या स्त्री बरोबर संगमोत्सुक साधू पुष्पडाळ याचे वारिषेणाने रक्षण करून त्याला संयमामध्ये स्थिर केले.

भावार्थ - पुष्पडाळ नावाच्या तपस्वी मुनीचे आपल्या तिरळ्या (काण्या) पत्नीवर फार प्रेम होते. दीक्षा घेऊन, ज्ञान संपादन करून, तो मुनि वारिषेणाबरोबर विहार करू लागला. पण आपल्या पत्नीशी केलेल्या कामक्रीडेची वारंवार आठवण करून तो पुनः घरी परत जाण्याची इच्छा करू लागला. तेव्हा वारिषेण मुनीने त्याला आपल्या बरोबर विहारासाठी नेले व वारंवार उपदेश करून, त्याचे मतपरिवर्तन करून संयमशील बनविले.

वात्सल्य - अंग

साधूनां साधुवृत्तीनां सागाराणां सधर्मिणाम् ।
प्रतिपत्तिर्थायोग्यं तज्ज्ञैर्वात्सल्यमुच्यते ॥ ६३ ॥

अर्थ - साधूंचा, साधुवृत्ती असलेल्या श्रावकांचा, सधर्मियांचा सन्मान, पूजा, आदर करण्याच्या वृत्तीला वात्सल्य असे ज्ञानी लोक म्हणतात.

भावार्थ - या श्लोकात वात्सल्यांगाची व्याख्या सांगितले आहे. साधूंचा व संन्यस्त वृत्तीने राहणा-या श्रावकांचा पात्रतेप्रमाणे सन्मान करणे, आदर करणे, पूजा करणे या वृत्तीला वात्सल्य अंग असे म्हणतात. लहान मुलांसंबंधी जशी प्रेमळ आपण भावना ठेवतो तशीच साधुविषयीही प्रेमभावना ठेवावी म्हणजे वात्सल्य अंगाचे पालन होते. समाजात प्रेम, सहकार्य, परोपकार वाढावा व ऐक्य टिकून राहावे, ही भावना या अंगात मुख्यत्वेकरून सांगितली आहे.

वात्सल्य अंग

आदरो व्यावृत्तिर्भवित्तश्चाटूवितः सत्कृतिस्तथा ।
साधुषूपकृतिः श्रेयोऽर्थिभिर्वात्सल्यमुच्यते ॥ ६४ ॥

अर्थ - आदर, वैय्यावृत्ती, भक्ती, प्रियवचन, सत्कार करणे, साधूवर उपकार करणे आदी गोष्टीना कल्याणार्थी पुरुष वात्सल्य अंग असे म्हणतात.

भावार्थ - साधुसंबंधी आदर बाळगणे अडचणीच्यावेळी त्यांना मदत करणे, साधूंची सेवा करणे या सर्व गोष्टी वात्सल्याच्या द्योतक होत. साधुजनाविषयी समाजात जी अनास्थ आहे, त्यांच्याबद्दल असावे तसे प्रेम नाही आहे, त्याबद्दल यात मार्गदर्शन आहे. जैन साधू, व्रती यांचा सत्कार केला, आदर केला, त्यांच्या जीवनातील समस्या सोडविल्या तर साधु - संस्था वाढीस लागते.

विष्णुकुमार मुनीची कथा

महापद्मसुतो विष्णुर्मुनीनां हस्तिनापुरे ।
बलिद्विजकृतं विघ्नं शमयामास वत्सलम् ॥ ६५ ॥

अर्थ - महापद्मराजाचा मुलगा विष्णुकुमार, याने बलीनावाच्या ब्राह्मणाने हस्तिनापूर या नगरात मुनीतर केलेल्या उपसर्गाचे निवारण केले. हा वात्सल्यगुण होय ॥ ६५ ॥

भावार्थ - हस्तिनापूर नगरात सातशे मुनीचा संघ एका वनात निवास करीत होता जैन मुनीचा द्वेष करणाऱ्या बळी राजाने त्या सर्व मुनीना जाळून टाकण्याचा चंग बांधला. परंतु श्री विष्णुकुमार मुनीनी आपल्याला प्राप्त अशा विद्येच्या बळावर तो घोर उपसर्ग दूर केला. त्याची स्मृती म्हणून जैन बांधव रक्षा-बंधनाचा सण साजरा करतात. मुनीजनांच्या रक्षणासाठी समाजाने आपली सारी शक्ती पणाला लावून त्यांचे रक्षण केले पाहिजे. धर्म, संस्कृती व परंपरा यांचे रक्षण न केल्यास त्याचा दोष समाजावरही येतो. साधु-संस्थेशिवाय धर्म व संस्कृती यांचे रक्षण होत नाही.

प्रभावना - अंग

आत्मा प्रभावनीयो रत्नत्रयतेजसा सततमेव ।

दान तपो जिन पूजा विद्यातिशयैश्च जिनधर्मः ॥ ६६ ॥

अर्थ - आपल्या आत्म्याला रत्नत्रयरूपी धर्माच्या तेजाने नेहमी प्रभावित केले पाहिजे. दान, तप, जिनपूजा आणि विद्यातिशय यांनी जिनधर्माची प्रभावना करावी.

भावार्थ - सम्यगदर्शन, सम्यगज्ञान व सम्यकचारित्र्य या रत्नत्रयाचे नेहमी पालन करून धर्मवृद्धी केली पाहिजे. दान देणे, तपाचरण, जिनपूजा आणि विद्याग्रहण करून या रत्नत्रयाची प्रभा वृद्धिंगत केली पाहिजे. व्यक्तीचा विकास रत्नत्रयाने होतो. म्हणजे धर्माबद्दल दृढ श्रद्धेने, धर्माचा निरंतर अभ्यास केल्याने व धर्माचरण केल्याने आत्मतेज वाढते. ती व्यक्तीगत प्रभावना होय.

धर्म प्रभावना अंग

शास्त्र - व्याख्या- विद्या - विज्ञान - दान - पूजाभिः ।

ऐहिक फलानपेक्षः शासनसद्भावनं कुर्यात् ॥ ६७ ॥

अर्थ - जिनेंद्र प्रभूंच्या शासनाची महिमा वाढविण्यासाठी, ऐहिक फलांची अपेक्षा न करता, आगमांचा प्रचार, व्याख्यान, चर्चा, विद्यादान,आत्म, विज्ञान, दान, पूजा-प्रतिष्ठा विधान इ. अनेक प्रकारांनी प्रभावना केली पाहिजे. जैन संस्कृती ही ख-या अर्थाने मानवी जीवन सुखी-संपन्न, समृद्ध करणारी आहे. त्या संस्कृतीचा जोरदार प्रचार करण्यासाठी समाजाने सदैव तत्पर राहावे व सारा समाज हेच माझे कुटुंबं आहे, ही भावना ठेवल्यास जिनशासनाची प्रभावना घडून येईल.

श्री वज्रकुमार मुनीचा दृष्टांत

उर्मिलाया महादेव्याः पूतिकस्य महीभुजः ।
स्यांदनं भ्रामयामास मुनिर्वज्रकुमारकः ॥६८ ॥

अर्थ - वज्रकुमार मुनीनी पूतिक राजाची महाराणी असलेल्या उर्मिलेचा रथ चालविला होता.

भावार्थ - प्रभावनेचे उदाहरण देताना ग्रंथकाराने पूतिक (पूतिगंध) राजाची पत्नी उर्मिला हिचे दिले आहे. पूतिक राजाची पत्नी उर्मिला प्रत्येक अष्टान्हिक पर्वात जिनप्रतिमेच्या रथाची मिरवणूक काढीत असे. पण तिच्या बौद्धधर्मीय सवतीने बुद्धाच्या प्रतिमेच्या रथाची मिरवणूक काढण्यासाठी हट्ट धरला. तेव्हा वज्रकुमार मुनीने स्वतःच्या ऋद्धीचे सामर्थ्य पणाला लावून तिचे व्रत रक्षण करून सर्व विद्याधरांच्या सहाय्याने जिनरथाची शानदार मिरवणूक काढली. जैन मुनीनी देखील समाजात जैन धर्म, जिनशासन यांची प्रभावना व्हावी म्हणून प्रयत्नशील रहावे, हे यातून दर्शविले आहे. मुनीनी समाज निरपेक्ष न राहाता, धर्म-कार्यात समाज कसा रस घेईल व आत्म-कल्याण, समाज-कल्याण यासाठी प्रयत्न करील यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. मुनीजन हे

समाजाचाच एक भाग आहे, हे सतत ध्यानात ठेवले पाहिजे. त्यांची प्रतिष्ठा ही समाजाचीच प्रतिष्ठा होय.

सम्यक्त्व हानी केळ्हा ?

एतैरष्टभिरङ्गैश्च सम्यक्त्वं यस्य मानसे ।
दृढं तस्य हि तज्ज्ञेयमन्यथा तस्य हानिता ॥ ६९ ॥

अर्थ - या आठ अंगांनी ज्याच्या मनात सम्यक्त्व दृढ होते तोच खरा सम्यक्त्वी होय. या आठ अंगाचे परिपालन न करणे म्हणजे सम्यक्त्वाची हानी होय.

भावार्थ - निःशंकित, निष्कांक्षित, निर्विचिकित्सा, अमूढदृष्टीत्व, स्थितीकरण, उपगूहन, वात्सल्य आणि प्रभावना या आठ अंगांनी युक्त असे सम्यक्त्व असलेली व्यक्तीच खरी सम्यक्त्वी होय. या अंगाचे योग्य पालन केले पाहिजे नाही तर सम्यक्त्वाची हानी होते.

सम्यक्त्वाची आठ लक्षणे

संवेगो निर्वेदो निन्दा गर्हा तथोपशमो भवितः ।
वात्सल्यं तु अनुकंगा च अष्टगुणाः सन्ति सम्यक्त्वे ॥ ७० ॥

अर्थ - अस्यकर्दर्शन झाल्यावर त्याच्या ठिकाणी-संवेग, निर्वेद, निन्दा, गर्हा, उपशमभाव, भक्ती, वात्सल्य आणि अनुकंगा हे आठ गुण निर्माण होतात.

संवेग

देवे दोषेजिञ्जते धर्मे तथ्ये शास्त्रे हिते गुरौ ।
निर्ग्रन्थे योऽनुरागः स्यात्संवेगः स निगद्यते ॥ ७१ ॥

अर्थ - दोषरहित वीतराग देवावर, अहिंसामयी सत्य धर्मावर हितकारी शास्त्रावर आणि निर्ग्रन्थ गुरुवर जो अनुराग (प्रेम) असतो, त्याला संवेग असे म्हणतात.

निर्वेद

भोगो भुजंगभोगाभे संसारे दुःखदे सताम्
यद्वैराग्यं सरोगेष्ठे निर्वेदोऽसौ प्रचक्ष्यते ॥ ७२ ॥

अर्थ - भुजंगा (सर्प) च्या मुखाप्रमाणे असलेल्या महाभयंकर अशा इंद्रियाच्या भोगासंबंधी दुःख देणा-य संसारासंबंधी, रोगांनी भरलेल्या या शरीरासंबंधी सज्जनांना जे वैराग्य होते, त्याला निर्वेद असे म्हणतात.

निंदा

पुत्रमित्रकलत्रादिहेतोः कार्ये विनिर्मिते ।
दुष्टे यो नुशयः पुंसो निन्दा सोक्ता विचक्षणे ॥ ७३ ॥

अर्थ - पुत्र, मित्र, पत्नी यांच्या निमित्ताने काही दुष्कृत्य करावे लागले तर, त्यासंबंधी जो पश्चाताप होतो, त्याला निंदा असे म्हटले आहे.

भावार्थ - मनुष्याला पत्नी, पुत्र यांच्या भरण पोषणासाठी कष्ट करावे लागतात. अनेक प्रकारची चांगली-वाईट कामे करावी लागतात. कधी कधी मित्राच्या हितासाठी वाईट मार्गाचा अवलंब करावा लागतो. तेव्हा तो पश्चात्तापाने दग्ध होतो, तेव्हा सम्यक्त्वाचा निंदा हा गुण सिद्ध होतो.

गर्हा

रागद्वेषदिभिर्जाते दूषणे सद्गुरोः पुरः ।
भक्त्या लोचना गर्हा सार्हदभिः प्रतिपाद्यते ॥ ७४ ॥

अर्थ - राग-द्वेषामुळे जर कोणत्याही प्रकारचा दोष निर्माण झाला असेल तर, सद्गुरुसमोर त्याची आलोचना करावी, असे अरिहंताने सांगितले आहे. स्वतःच्या दोषांचे निरीक्षण, कथन करणे हेही आवश्यक आहे.

भावार्थ - मनुष्य हा स्खलनशील आहे. अनेकवेळा अनेक कारणांनी त्याच्या मनात रागद्वेषादी विकार उत्पन्न होतात आणि मनात अशांती निर्माण होते. अशा वेळी गुरुसमोर जर त्याने येऊन स्वतःच्या दोषाची कबुली दिली तर गर्हा हा गुण प्रकट होतो.

उपशमभाव

रागद्वेषादयो दोषा चित्ते न कुर्वते ।
स्थिरत्वं सो त्र शान्तात्मा भवेद् भव्यमतल्लिका ॥ ७५ ॥

अर्थ - ज्याच्या मनात राग-द्वेषादी दोष घर करू शकत नाही, तो भव्य जीवात श्रेष्ठ (शिरोमणी) असून उपशम भावधारक शान्तात्मा होय, असे जाणावे.

भावार्थ - या श्लोकात उपशमभावाचे वर्णप केले आहे. उप + शम म्हणजे शांत होणे. जो शांत असतो, संयमी असतो, ज्याच्या मनात रागद्वेषासारखे कोणतेच विचार घर करु शकत नाहीत, उत्पन्न होऊ शकत नाहीत, तोच खरा शान्त आत्मा उपशमधारी असतो. नित्य, अविनाशी, सदैव, विद्यमान अशा आत्म्याचे चिंतन, ध्यान केल्याने आपोआपच उपशमभाव निर्माण होतो.

उत्तम भक्ती

सेवाहेवाकिनाकीश पूजार्हाहृत सद्गुरौ ।
विनयाद्या सपर्या द्यैः सा भवित्वर्यक्तमिष्यते ॥ ७६ ॥

अर्थ - जो खेळ समजून सेवा करतो अशा स्वर्गाधिपती इन्द्राकडून पंचकल्याणाद्वारे पूजनीय अशा अरिहन्त देवाची आणि सद्गुरु यांची विनयाने पूजा करणे म्हणजेच उत्तम भक्ती होय.

भावार्थ - भक्ती म्हणजे काय हे या श्लोकात सांगितले आहे. अरिहन्ताची व सद्गुरुंची विनयसहित आदराने केलेली पूजा म्हणजे भक्ती. पण अरिहंत कसा ? तर स्वर्गाधिपती इन्द्राकडून पूजा केला जाणारा आणि केल्हा, तर पंचकल्याण पूजाविधान करताना. इन्द्राकडून पूजिल्या जाणाऱ्या अरिहंताची आदरपूर्वक सेवा म्हणजे उत्तम भक्ती होय.

वात्सल्य भाव

साधुवर्गे निसर्गोद्यद्रोगपीडित विग्रहे ।
व्यावृतिर्भेषजाद्यैः या वात्सल्यं तद्विकथ्यते ॥ ७७ ॥

अर्थ - कर्मादयामुळे ज्यांच्या शरीरात रोग निर्माण झाला आहे, अशा रोगपीडित सांधूचे वैय्यावृत्य करणे, याला वात्सल्य म्हणतात.

भावार्थ - या श्लोकात वात्सल्यभावाचे वर्णन केले आहे. साधु लोक हे लहान बालकासारखे असतात. त्यांचे खाणे, पिणे, औषधोपचार हे इतरावर अवलंबून असतात. दिला तर आहार घेतला. दिले तर औषध नाही तर रोग सहन करीत राहतात. तेव्हा त्यांचे वैद्यावृत्य म्हणजे सेवा करणे, हे श्रावकाचे कर्तव्य असते. मनुष्य देह असल्यामुळे निसर्गतः रोगाचे आक्रमण त्यांच्यावरही होऊ शकते. अशा साधूंची सेवा करून त्यांना रोगमुक्त करणे याला वात्सल्यभाव म्हटले आहे.

अनुकंगा भाव

प्राणिषु भ्राम्यमाणेषु संसारे दुःख सागरे ।
चित्ताद्रत्वं दयालोर्यत्कारुण्यं उदीरितम् ॥ ७८ ॥

अर्थ - दुःखरूप संसारसागरात निरंतर भ्रमण करणाऱ्या प्राण्यांना पाहून ज्या दयाळू माणसाचे चित्त आद्र होते, त्याला कारुण्य किंवा अनुकंगाभाव म्हणतात.

भावार्थ - हा संसार दुःखमय आहे. दुःखाने भरलेला आहे. अशा या संसाररूपी सागरात मनुष्य अनेक जन्म भटकत असतो. दुःख भोगत असतो. त्याच्या या दुःखाने जो दुःखी होतो, ज्याचे मन दयेने गहिवरुन येते, त्या दयाभवनेला कारुण्य किंवा अनुकंगाभाव म्हटले आहे. दुःखी, अनाथ, दरिद्री अशा जीवांच्या नेहमी अनुकंगा असावी. शक्य तितकी मदत त्या जीवांना सतत करावी, ही अनुकंगा होय.